

УДК: 316.2 :165.62(092)(440)

Е.Г. ПОЗДНЯКОВА-КИРБЯТ'ЄВА

**ФЕНОМЕНОЛОГІЯ І СОЦІОЛОГІЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ ПОЛЯ РІКЕРА: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ З УКРАЇНСЬКИМ КОНТЕКСТОМ**

Позднякова-Кирбят'єва Елліна Геннадіївна – кандидат соціологічних наук, докторант кафедри політології, соціології та культурології, Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди

У статті аналізуються феноменологія і соціологія колективної пам'яті П. Рікера. Розглядається робота Рікера «Пам'ять, історія, забуття». Загальна проблематика об'єднує три частини праці П. Рікера. Також розглядається термін «справедлива пам'ять». Надається велике значення технології спогаду і самої ситуації спогаду. Приділяється увага не лише пам'яті, але і її протилежності-забуттю. Питання про пам'ять ставиться в соціологічну площину. Оскільки колективна пам'ять і соціальні обставини запам'ятовування належать сфері соціологічного знання. Також розглядається функціональне призначення пам'яті, а також когнітивний і прагматичний аспекти.

**Ключові слова:** колективна пам'ять, справедлива пам'ять, пам'ять, спогади, феноменологія.

**Позднякова-Кирбят'єва Э.Г. Феноменология и социология коллективной памяти Поля Рикера: интерпретация с украинским контекстом**

В статье анализируются феноменология и социология коллективной памяти П. Рикера. Рассматривается работа Рикера «Память, история, забвение». Общая проблематика объединяет три части труда П. Рикера. Также рассматривается термин «справедливая память». Придается большое значение технологии воспоминания и самой ситуации воспоминания. Уделяется внимание не только памяти, но и ее противоположности – забвению. Вопрос о памяти ставится в социологическую плоскость. Поскольку коллективная память и социальные обстоятельства запоминания принадлежат области социологического знания. Также рассматривается функциональное предназначение памяти, а также когнитивный и прагматический аспекты.

**Ключевые слова:** коллективная память, справедливая память, память, воспоминания, феноменология.

**Pozdnyakova-Kirbatyeva E.G. Fenomenology and sociology of collective memory of Paul Riker: interpretation with ukrainian context**

Phenomenology and sociology of collective memory of P. Riker is analyzed in the article. Work of Riker is examined «Memory, history, oblivion». General problems unites three parts of labor of P. Riker. A term is also examined «just memory». The large value of technology of flashback and situation of flashback is given. Attention not only memory but also its opposition is spared to oblivion. A question about memory is put in a sociological plane. As collective memory and social circumstances of memorizing belongs to the area of sociological knowledge. The functional is also examined destiny of memory, and also cognitive and pragmatic aspects.

**Keywords:** collective memory, just memory, memory, flashbacks, phenomenology.

**Постановка проблеми.** Поль Рікер (фр. Paul Ricœur; 1913-2005) – французький філософ, один з провідних (поряд з Хайдеггером і Гадамером) представників філософської герменевтики, нової гілки філософії, що виросла зі свого кореня – феноменології. Професор Сорбонни (Франція) і університету Чикаго (США).

У книзі «Пам'ять, історія, забуття» з позицій феноменологічної герменевтики, довгі роки тієї, що розробляється автором, аналізуються проблеми історії у зв'язку з «властивими людській суб'єктивності» явищами пам'яті і забуття. Провідними темами дослідження Рікера в даній книзі є «співвідношення часу і оповідання, а також співвідношення особистої пам'яті, колективної пам'яті і історії як наукової дисципліни, що спирається на аналіз конкретних фактів і матеріалів». Все це і зумовило актуальність проблематики, яку ми розглянемо в пропонованій вашій увазі статті.

**Аналіз досліджень і публікацій.** Французький соціолог Моріс Хальбвакс є родоначальником нового теоретичного напрямку в соціологічних дослідженнях. Особливий інтерес у нього виникає до пам'яті, який розвивається протягом усієї академічної кар'єри. Його найбільш докладна й

найвідоміша робота «Соціальні рамки пам'яті» [1], опублікована в 1925 році. З точки зору нашого дослідження цікавим є те, що у ті дні його увага була спрямована на проблему рушійних сил самої пам'яті, а інтелектуальні проблеми, над якими він ламав голову, були поставлені філософом Анрі Бергсоном і психологом Зигмундом Фрейдом. Тільки в посмертно опублікованій книзі «Колективна пам'ять» він розглядає проблему пам'яті з історичної точки зору. Відчувається також, що його думки про цей предмет з'явилися незадовго перед смертю в 1945 році в концентраційному таборі Бухенвальд.

**Метою дослідження** є розгляд головних аспектів феноменології і соціології колективної пам'яті П. Рікера.

**Виклад основного матеріалу.** Загальна проблематика об'єднує три частини праці П. Рікера. Перша частина присвячена аналізу пам'яті, друга – історії, третя – герменевтиці історії і забуттю, «одному з головних символів нашого відношення до часу». Ці частини чітко розмежовані не лише по темі, але по методу. Перша частина, присвячена пам'яті і мнемонічним явищам, написана з позиції феноменології в гуссерльовському її розумінні. Друга, де йдеться

© Е.Г. Позднякова-Кирбят'єва, 2013

про історії, відноситься до епістемології історичних наук. Третя, головна тема якої – роздуми про забуття, складає частину герменевтики історичного стану людей, якими є ми самі.

У передмові Рікер, пояснюючи сенс книги, відзначив, що «політичній діяльності належить стати духовною і керуватися ідеєю справедливої пам'яті, зробивши основною і основоположною політичною категорією прощення; суть його полягає в наступному: вміти не забувати, але і не ставати заручником власної пам'яті» [2, с. 5].

Поняття справедливої пам'яті згадане філософом лише в передмові до книги, в самій книзі цей термін зустрічається лише в епілогу. Проте саме це посилення внутрішньо властиве книзі. Пам'ять, яка не однобоко судить про події минулого, а враховує всі обставини і справедливо віддає всім учасникам подій. Так розуміють цей термін і турки, коли намагаються здійснювати політичний курс, названий ними «стратегією «справедливої пам'яті». Експертами визнається, що головною причиною розробки «стратегії «справедливої пам'яті» є прагнення раціонально обґрунтувати геноцид вірмен в імперії Османа. Йдеться про історії геноциду вірмен і спробами турок виправдати цей акт вандалізму у відповідь заходами на вбивство турок.

Справедлива пам'ять намагається протистояти суб'єктивізму, властивого розповідачеві по спогадах. Є речі, які просто не можна забувати, тому що людина, що не пам'ятає минулого, не має майбутнього. У наш час для підкреслення значущості подій минулого і прагненні сучасників не залишити в забутті звершення минулих поколінь використовується емка метафора «Вахта пам'яті». Ми можемо говорити про вірну, справедливую пам'ять, тому що колективна пам'ять – це пам'ять про моральний обов'язок здійснювати справедливість або допускати її втілення. Французький філософ використовує нормативний, етико-політичний підхід до питання про борг пам'яті [2, с. 107].

Рікер, використовуючи термін «справедлива пам'ять» додає своїй книзі суспільне звучання, прагнучи здолати вузько філософську спрямованість своєї праці. Проте, книга все ж є вузькоспеціалізованим дослідженням нарратива спогаду з позицій феноменології і герменевтики. Рікер відзначає нарративний характер спогадів. Зокрема, він пояснює, що «оповідання, розповідь дозволяють встановити зв'язок з досвідом часу, оскільки розповідь розвертається в часі і оповідає про події, що відбуваються в часі, про персонажів, що живуть в часі». Зрозуміло, не кожна розповідь є спогадом, для цього необхідні додаткові умови. Французький філософ уточнює: «У співвідношенні часу і оповідання присутня опосередкована ланка – пам'ять. З одного боку, пам'ять – це хранителька часу: ми впевнені в тому, що щось сталося до того, як ми про це розповідаємо, саме тому, що ми про це згадуємо. З іншого боку, пам'ять потребує мови як засобу вираження в оповіданні. Отже, пам'ять виконує функцію свідчення про події, подіям у часі, а оповідання дозволяє структурувати

пам'ять. Тому виникає необхідність створення феноменології пам'яті, тобто описи того, що греки називали анамнесис (anamnesis) – пригадування. І далі постає проблема зв'язку між спогадом, промовцем у свідомості як образ, і згадуючим суб'єктом. Тому що згадувати що-небудь означає одночасно згадувати самого себе [2, с. 5].

Французький філософ відходить від психологізму і абстрактного філософствування, звертаючи увагу на зв'язок пам'яті окремої людини з колективною пам'ятю соціуму. «Всі форми оповідної, що по-різному осмислюють і виражають часовий людський досвід, мають глибоку спорідненість. Кожна з них виражає апорії тимчасового людського досвіду, є засобом їх дозволу і таким чином включає особовий час під час людства, а часу людства допомагає співвіднести з часом миру». Індивідуальна і колективна пам'ять, сприяючи формуванню особистої ідентичності, породжує проблему справедливої пам'яті. Сама по собі пам'ять ще не може вважатися джерелом історії як науки. «Тоді як пам'яті властива зосередженість на собі самій, історії властиво прагнення до розширення сфери орієнтирів і оцінок». Після часу можна об'єктивніше проаналізувати історичні події, політичні режими, діяльність суб'єктів історії. Але пам'ять є важливим етапом становлення історії.

Феноменологія пам'яті концентрується довкола двох питань: «Про що ми згадуємо?» і «Кому належить пам'ять?» [2, с. 17]. Тут французький філософ спирається на думку античних авторів. «У греків були два слова для позначення, з одного боку, спогаду, що народжується, кінець кінцем, пасивно, так що його появу в голові можна характеризувати як відчуття; з іншого боку – спогаду як об'єкта пошуку, зазвичай званого згадкою, пригадуванням. Спогад, який то знаходять, то знову шукають, перебуває, таким чином, в точці пересічення семантики і прагматики. Згадувати – означає мати спогад або приступати до пошуку спогаду. У цьому сенсі питання «яким чином?» прагне відокремитися від питання «що?».

Таке роздвоєння на когнітивний і прагматичний підходи робить великий вплив на претензію пам'яті бути вірною минулому. Ця претензія визначає істиннісний статус пам'яті, який надалі треба буде зіставити з істиннісним статусом історії. Поки ж зіткнення з прагматикою пам'яті, згідно з якою згадувати означає здійснювати якусь дію, приводить до плутанини у сфері проблематики істинності (або достовірності): можливості зловживання пам'яттю неминуче приєднуються до способів звичайного використання пам'яті, понять в прагматичному аспекті. Тут Рікер роз'яснює сенс філософської прагматики. «Прагматичний підхід до анамнесису забезпечить належний перехід від питання «що?», узятого в строгому сенсі дослідження когнітивних можливостей спогадів, до питання «хто?», сконцентрованому на привласненні спогаду суб'єктом, здатним зберігати пам'ять про себе самого. Рікер надає велике значення

технології спогаду і самої ситуації спогаду, в якій виникає суб'єктна для суб'єкта взаємодія між згадуючим і умовним слухачем. У процесі спогаду людина прагне викласти події такими, якими вони дійсно сталися. Але цей варіант викладеного відображає суб'єктивну реальність, яка вимагає підтвердження об'єктивними фактами. Поєднання суб'єктивного і об'єктивного в нарративі спогад підвищує міру переконливості. Але потрібна додаткова система аргументації для переконання в достовірності спогаду. Таким аргументом може служити свідчення третіх осіб, що підтверджують або спростовують спогад.

Виникає інтеракція з приводу спогаду. І як кожна інтеракція вона потребує постійної корекції досвідом, тестуванням код вислову, зіставлення значень символів і т.п. Рікер вважає, що лише письмовий текст спогаду, підкріплений документами, може претендувати на дійсне свідцтво. Французький філософ прагне встановити зв'язок спогаду і історії, вдаючись до вимоги формалізувати спосіб спогаду за допомогою фіксації його на папері. «Якщо похитнулось довіра до репрезентативних форм, що додають, як прийнято вважати, історичною інтенціональності літературна подоба, єдиний принциповий спосіб дати можливість реальному свідцтву взяти верх над підозрінням у невідповідності – це повернути письмову фазу на місце, яке вона займала відносно попередніх фаз розуміючого пояснення і документального доказу. Іншими словами, лише письмовий характер, що розуміє пояснення і документальний доказ разом здатні підтвердити домагання історичного дискурсу на істину [2, с. 391].

Рікер підкреслює значущість розрізнення того, хто свідчить, пригадує і того, хто сприймає сказане. Цей останній виступає своєрідним суддею, оскільки фактично судить про істинність вислови. Рікер відзначає: «Слід було б проводити відмінність тим часом, хто надає свідцтво, і тим, хто його приймає; вишиковується лінія: свідок – суддя» [2, с. 231]. Дійсно суб'єкт, серйозно і що відповідально сприймає нарратив спогади, дуже схожий у своїх діях на суддю: в разі сумнівів вимагає додаткових доказів, вірить не лише слову, але й документу. Залучає інших свідків і тому подібне. Рікер приділяє увагу не лише пам'яті, але і її протилежності – забуттю. Останнє він розглядає діалектично, залишаючи відкритим питання про остаточне забуття. Забуте існує в знятому вигляді в пам'яті, як сліди, як якийсь прихований фон «під шаром пам'яті і історії виявляється світ забуття, світ, в якому, всупереч йому самому, існують дві можливості: або остаточне стирання слідів, або їх збереження, що забезпечується засобами анамнезису». [2, с. 15]. Анамнезис тут не просто пригадування, спогад. Згідно з Платоном анамнезис – це власне і є пізнання, оскільки всяке пізнання є спогад душі про ідеї, які вона споглядала до її з'єднання з тілом [3]. Рікер же під анамнезисом розуміє процес спогаду, якась дія, що реанімує минуле, і витягає з пам'яті свідцтва про минулі події.

Феноменологію пам'яті пронизує проблематика «репрезентації минулого». Тобто центром уваги є не само минуле, а його репрезентація, його інтерпретація носієм пам'яті, виклад вмісту пам'яті реальним або уявним слухачам і читачам. Рікер у цьому зв'язку відзначає: «З тих пір, як почалося вивчення наочного аспекту пам'яті, радикальне значення придбало наступне питання: у чому полягає загадка образу, еікон – якщо говорити на грецькій мові Платона і Арістотеля, – який з'являється перед нами як присутність відсутньої речі, відмічена друком передування?» [2, с. 15]. Феноменологічна постановка питання передбачає не пошук істини, а інтерпретацію образу минулого, як він (образ) існує і відтворюється суб'єктом.

Для феноменології пам'яті важливим є питання про суб'єкта пам'яті, чи є це індивід або колектив, співтовариство. «Феноменологія пам'яті концентрується довкола двох питань: «Про що ми згадуємо?» і «Кому належить пам'ять?» [2, с. 20]. Природне питання про вміст пам'яті. Це питання проблематизується по лінії, чому саме ця подія, а не інше краще запам'ятовується і чому та або інша подія піддається загрози забуття. Питання про пам'ять ставиться в соціологічну площину. Оскільки колективна пам'ять і соціальні обставини запам'ятовування належать сфері соціологічного знання. І те, що ця проблематика ставиться філософом, не міняє суті постановки проблеми, що має фактично соціологічний сенс.

Рікер підкреслює, що краще розглядати проблематику пам'яті з її вмісту, а не з суб'єкта. Пояснює він це тим, що, почавши з суб'єкта, дослідник вирушає від істоти проблеми, захоплюючись мнемонічною проблематикою, особливістю запам'ятовування окремого суб'єкта, індивіда. А в феноменології пам'яті це означатиме зайву психологізацію, відхід програницного узагальнення. Почавши з індивіда, дослідникові складно буде перейти до колективу, колективної пам'яті, оскільки мнемонічні закони тут уже не працюють, а значить проблематика пам'яті зависає. Рікер пояснює: «Ми вирішили поставити питання «що?» раніше питання «хто?» всупереч філософській традиції, яка прагнула віддати першість «еґолоґичеському» аспекту мнемонічного досвіду. Те, що довгий час пріоритет віддавався питанню «хто?», мало негативні наслідки, оскільки аналіз мнемонічних явищ зайшов в безвихідь, коли виникла необхідність осмислити поняття колективної пам'яті» [2, с. 20]. Вміст спогадів, що має характер рефлексії, перш за все, цікавить французького філософа. «Наочний момент пам'яті» є пріоритетним для «феноменології спогаду», підкреслює Рікер.

Далі Рікер переходить до іншого методологічного питання, а саме: до функціонального призначення пам'яті: чи є спогад чисто когнітивним актом чи він має й прагматичний сенс. Така постановка питання не дивна для феноменології гуссерльовського толку, для якої питання про прагматика є дуже важливим, оскільки є способом подолання зайвої

абстрактності філософствування [4].

Філософ повинен не лише абстрактно мислити, але ставити і проблеми прагматичного або, як би ми сьогодні сказали, технологічного характеру. Когнітивний аспект і аспект прагматичний філософ повинен розглядати паралельно, щоб збалансовано викладати свою концепцію, що містить як прагматичні, так і абстрактні філософські компоненти. «Спогад, який то знаходять, то знову шукають, перебуває, таким чином, у точці пересічення семантики і прагматики». Рікер тут посилається на греків, які розрізняли два аспекти пам'яті «для позначення, з одного боку, спогаду, що народжується, кінець кінцем, пасивно, отже, його появу в голові можна характеризувати як відчуття; з іншого боку – спогаду як об'єкта пошуку, зазвичай званого згадкою, пригадуванням». Тобто, пам'ять розглядалася як відчуття і як дія. Відповідно дія може бути розглянута прагматично, а зміст пам'яті, як форма відчуття минулого, може бути розглянута в когнітивному аспекті. Відповідно, слід розрізняти по відношенню до пам'яті питання «що», тобто зміст, і питання «яким чином», як функціонує пам'ять.

Розділення двох аспектів має не лише формальний характер, але впливає і на результат інтерпретації вмісту пам'яті, «роздвоєння на когнітивний і прагматичний підходи, робить великий вплив на претензію пам'яті бути вірною минулому», – відзначає Рікер [2, с. 22].

Без урахування цих аспектів можна зробити помилку підміни понять і видати результат за процес. «Зіткнення з прагматикою пам'яті, згідно з якою згадувати означає здійснювати якусь дію, приводить до плутанини у сфері проблематики істинності (або достовірності): можливість зловживання пам'яттю неминуче приєднуються до способів звичайного використання пам'яті, понять в прагматичному аспекті».

В процесі пригадування зміст пам'яті знаходиться в якомусь необробленому, нерелексивному стані, це ще не зміст пам'яті само по собі. Повинна здійснитися процедура інтерпретації, після чого можна буде оцінювати результат, тобто сам зміст пам'яті. Рікер відзначає, що дослідник повинен рухатися «від спогаду – через пригадування – до пам'яті рефлексії». Розглядаючи зміст пам'яті, треба уникати помилки зміщення власне предмета спогаду і його образу. Це дві різні субстанції. Рікер вважає, що існує поширена помилка, коли люди вважають, що «присутність, в якій, як здається,

полягає репрезентація минулого, є репрезентація образу». Філософ пояснює: «Говорять без якої-небудь відмінності, що уявляють собі минулу подію або що мають образ минулого, який може бути майже зоровим або слуховим». Іншими словами, не можна ототожнювати образ минулого і самого минулого. Філософ уточнює, що слід розмежовувати уяву і пам'ять [2, с. 23].

Більш розгорнуто Рікер пояснює, що існує відмінність «між двома формами націленості, двома інтенціональностями: з одного боку, це уява, націлена на фантастичне, вигадане, ірреальне, можливе, утопічне; з іншого боку – пам'ять, націлена на попередню реальність, на передумання, що створює головну тимчасову позначку пригаданої речі, «пригадане» як таке» [2, с. 23].

**Висновки.** Таким чином, можна виділити наступні аспекти феноменології і соціології колективної пам'яті П.Рікера.

Французький учений здійснює ретельний аналіз співвідношення особистої пам'яті, колективної пам'яті і історії як наукової дисципліни. На думку вченого, пам'ять ще не може вважатися джерелом історії як науки. У роботі піднімається ідея справедливої пам'яті, суть якої полягає в тому, щоб уміти не забувати, але і не ставати заручником власної пам'яті. Справедлива пам'ять не однобоко судить про події минулого, а враховує всі обставини і справедливо віддає всім учасникам подій. Справедлива пам'ять намагається протистояти суб'єктивізму, властивому розповідачеві по спогадах.

П. Рікер використовує в аналізі феномена колективної пам'яті когнітивний і прагматичний підходи. Тобто пам'ять розглядається як частина колективної свідомості і як вид діяльності. Феноменологія пам'яті піднімає проблематику «репрезентації минулого», при якій центром уваги є не само минуле, а його інтерпретація носієм пам'яті, виклад вмісту пам'яті реальним або уявним слухачам і читачам. Учений підкреслює, що робота пам'яті має інтерактивний характер: при спогаді відбувається взаємодія між згадуючим і умовним слухачами, промовцем як суддя. Крім того, до такої інтеракції підключаються треті особи як свідки подій. Тому пам'ять може вивчатися в соціологічному аспекті. Аналізується характер нарратива спогаду. Варіант викладеного при спогаді відображає суб'єктивну реальність, яка вимагає підтвердження об'єктивними фактами.

Можна відзначити велике евристичне значення концепції колективної пам'яті П. Рікера для вивчення проблематики соціальної пам'яті.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс; пер. с фр. С.Н. Зенкина. – М.: Новое изд-во, 2007. – 348 с.
2. Рікер П. Память, история, забвение / П. Рікер; пер. с фр. – М.: Изд-во гуманитар. лит., 2004. – 728 с.
3. Анамнезис [Электронный ресурс] / В.М. Розин // Энциклопедия эпистемологии и философии науки / под ред. И.Т. Касавина. – М.: «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2009. – Режим доступа: [http://epistemology\\_of\\_science.academic.ru/39/анамнезис](http://epistemology_of_science.academic.ru/39/анамнезис).
4. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии / Эдмунд Гуссерль; [пер. А.В. Михайлов, Н.А. Михайлова]. – Кн. 1: Общее введение в чистую феноменологию. – М.: Акад. Проект, 2009. – 496 с.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013